

FÁBIÁN ZOLTÁN IMRE

Emlékezet és halotti kultusz – néhány thébai ramesszida sír relatív kronológiájának kérdései¹

Az ókori Egyiptomban az előkelőségek sírjait domborművekkel, festményekkel, szobrokkal, plasztikus alkotásokkal látták el. A hosszán, évezredekken át követhető történelmi korszakok mindegyikében erre törekedtek, és lényegében ettől váltak a holttesteket rejtő és őrző sírok azzá, amik, egyben az elhunytak kultuszhelyeinek jeleivé is. A szövegek és figurális alkotások, amelyeket a sziklasírokban, avagy az épített síremlékek falain láthatunk, témájukat tekintve korszakonként különböző domináns elemeket tartalmazhatnak: az úgynevezett mindennapi élet jeleneteit, a túlvilágra vezető út állomásait, rítusokat, áldozati jeleneteket, ahol a sír rejtette halottnak, avagy egy istenségnek, isteneknek mutatnak be áldozatot.

Mivel a feltárt, ismert emlékművek az ókori Egyiptom igen hosszú történetének, különböző korszakainak forrásai, bennük a történelmi emlékezés, illetve a korábbi korszakokkal való viszony alakulásának rövidebb és hosszabb időszakokban megragadható jelenségei egyaránt kimutathatók és nyomon követhetők. A temetési emlékművek építészeti, művészeti alkotásainak értelmezése, az alkalmazott feliratok, szövegcsoportok feltárása, a hagyományok vizsgálatához illeszkedik. A thébai temetőterületek központi részén, az El-Hoha domb déli lejtőjén a sziklába vésett és festményekkel, domborművekkel ellátott sziklasírok nem csupán olyan sűrűségben és mennyiségben készültek az évezredek során, amely lehetővé teszi az egyes korszakok viszonyainak vizsgálatát és a hosszabb időszakok összehasonlítását, de ez a nekropolisznak az a része, ahol a jelenleg ismert legrégebbi díszített sírok is találhatóak; a temetkezések szinte folyamatosan követhetők a késő Óbirodalom korától a Ptolemaiosz-koron túl, a római időkig.

Az általános megközelítés mellett tehát korszakonként is vizsgálható a domináns művészi és szöveges emlékek hagyományainak alakulása. Ennek alapján a sírok készítését bizonyos pontossággal datálni lehet, az egykorúakat csoportokba lehet rendezni, és a közel egykorú alkotások vizsgálatának nyomán további, legalább relatív kronológiai következtetéseket lehet levonni. E következtetések gyakran csupán hipotézis jellegűek, a tudományos köztudat azonban további eredményekig ezeket sztereotípiaként fogadja el és alkalmazza. A három legrégebbi ismert sír

¹ Az El-Hoha domb déli lejtőjén lévő sziklasírok kutatását a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal, a Tempus Közalapítvány, a Károli Gáspár Református Egyetem, az Eötvös Loránd Tudományegyetem támogatja. (A szerző a tanulmány alapjául szolgáló kutatást a *Klasszikus Ókori Szellemi és Anyagi Kultúrák Kutatócsoport* 20708B800 témaszámú, a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kara által finanszírozott pályázat keretében végezte.)

közül kettő, Ihi és Henti sírjának (TT 186, TT 405) egymáshoz való kronológiai viszonyának meghatározása például ilyen hipotetikus feltételezésen alapul. A két sírt egymás szomszédságában készítették, mely szorosabb kapcsolatukra utalhat. Építészeti megoldásaik, díszítésük igen hasonló, a késő Óbirodalom korára datáljuk őket. Mindkét előkelőség hasonlóan magas rangokat viselt, a királyi adminisztrációban elfoglalt helyükre utalókat is, és mindketten helyi, thébai kormányzók is voltak. Mindezek alapján rokonságot feltételezhetünk közöttük, de ez csupán feltételezés az eddigiek alapján. Ihi sírjában azonban, a gyermekeinek ábrázolásánál – legalább négy fia és több leánya is lehetett – a nevüket és némelyiküknél rangjukat is tartalmazza a feliratok. Ihi legidősebb fiát Hentinek hívták, és a felirat szerint viselte az egyik magas rangot is, amelyet a szomszédos Henti-sírban is megtalálunk, a király „egyetlen barátai” közé tartozott.² Valószínű tehát, hogy a szomszédos sír tulajdonosa, Henti azonos lehet Ihi fiával, és így az ő sírja később készülhetett, mint Ihié, folytatván a korábbi hagyományokat. De mindez azért nem teljesen bizonyos.

Nagyobb, több korszakot magába foglaló történelmi perspektívában felvethető esetleg az a kérdés, hogy a sírok helyszínének kiválasztásánál a temetőkörzetek milyen hagyományokat hordoztak, és ez szempontot jelentett-e a döntéseknél. Az El-Hoha dombon a legrégebbi ismert sírok mindegyik tulajdonosa, Unisz-anh, Ihi és Henti is helyi kormányzó volt. Vajon játszott-e szerepet ez a lehetséges hagyomány abban, hogy közel egy évezreddel később, II. Ramszesz uralkodásának ideje táján Nefermenu kormányzó is itt, ezek szomszédságában készítette el a sírját (TT 184, 1–2. kép)?

Annak részleteiről, hogy egy-egy korszakban a díszítés egyes tartalmi elemeit, illetve az alkalmazott művészi technikákat hogyan választották ki, a sokalakos kompozíciókat hogyan tervezték meg, és ki, vagy kik hozták meg a végső döntéseket arról, hogy mit és hogyan kell megvalósítani az illető temetési emlékműben, viszonylag keveset tudunk. Vannak azonban forrásaink arról, – elsősorban az Újbirodalom korából – hogy a véglegesített, kidolgozott elemek számos sírban általában egymás különböző változataiként kezelhetők, és akár ezek hierarchiája, kronológiája is követhető, még akkor is, ha egyazon műhely alkotásainak tarthatjuk őket. Különösen érdekes lehet ez, ha a megvalósult alkotások mellett az előkészítés, a kompozíciós tervezés fázisáról is rendelkezünk forrásokkal. Az El-Hoha domb ásatása során erre is van példa, egy olyan művész-osztrakon, amely egyértelműen kapcsolatba hozható Qen-Amonnak a 18. dinasztia korában készült sírjában fennmaradt monumentális festmény-együttessel.³ A festmény és az osztrakon egyaránt egy áldozati jelenetet és a hozzá kapcsolódó úgynevezett bankett-jelenetet ábrázol, amelyeknek változatai a korabeli thébai sírművészetben gyakoriak, láthatólag saját hagyománnyal rendelkeztek. A két sokalakos kompozíció igen hasonló elrendezéseket

² Mohamed SALEH: *Three Old Kingdom Tombs at Thebes*, Archäologische Veröffentlichungen 14, Mainz am Rhein, Philipp von Zabern, 1977, 24, vö. Pl. 18.

³ FÁBIÁN Z. I., „Figurális osztrakon áldozati- és bankett-jelenet ábrázolásával Qen-Amon thébai sírjának (TT 412) körzetéből”. *Orpheus Noster*, XII/1, 2020. 9–28.

1. kép. Két áldozati jelenet Nefermenu sírjában (TT 184), ahol Dzseshutimesz az áldozó személy

2. kép. A Dzseshutimeszt áldozó személyként ábrázoló jelenetek rajza

és részletmegoldásokat tartalmaz, ám mégsem azonos. Azt feltételezhetjük, hogy a művész több vázlatot is készített, és ezek egyike lehetett az osztrakonon látható rajz. Mégsem ezt a vázlatot dolgozta ki végül a sziklás falának festményén, hanem egy másikat. Ezt a változatot, az ásás során a közelben megtalált osztrakont pedig, mivel nem volt rá további szükség, eldobták.

Szintén az Újbirodalom korából, de valamivel későbből, a 19. dinasztia korából származnak azok az alkotások, amelyek vizsgálatától még ennél is pontosabb datálási és hagyományozási adatokat remélhetünk. Az Amarna-kort követően a thébai sírművészet, új tartalmi, technikai és kompozíciós kísérletek, változatok kialakításával olyan sztereotip megoldásához jutott, ahol a sírok valóban igen hasonló építé-

szeti és domborműves díszítési megoldások alkalmazásával készülhettek. E sírokat tehát kezelhetjük egy sírcsoport tagjaiként is, és mivel az El-Hoha domb körzetében vannak, Hoha-sírcsoportnak nevezzük őket.⁴ Még az is előfordul közöttük, hogy két sír szinte azonos képet mutat. Kérdésként merülhet fel azonban relatív kronológiájuk részleteinek pontosítása, az, hogy készítésük hagyománya hogyan alakulhatott. Fontos megközelítési szempont lehet, hogy a korszak sírművészetében hogyan érzékelhető az egymást követő generációknak a korábbiakhoz való viszonya. Mivel bizonyos dekorációs elemeken, jeleneteken a sírban eltemetett személyen túl olykor más ábrázolt embereket is feliratokkal azonosítottak, az is vizsgálható hogy nevesített formában milyen módon jelenítették meg ezt a viszonyt az egyes emlékművekben. Ez arra is alkalmas lehet, hogy az eddig csak nagy vonalakban datálható személyeket és ehhez valószínűsíthetően időben kapcsolható emlékműveiket a sírjaikban megjelenített, magukról és idősebb, vagy fiatalabb kortársaikról készített képmásaik alapján pontosabban tudjuk értelmezni, és kronológiailag is rendezni. Így arra is lehetőség nyílna, hogy ebből kiindulva meghatározzuk, hogy az egyébként hasonló tematikai készletet, elrendezést és technikai eszközöket alkalmazó ismert emlékművek közül melyek azok, amelyek alkalmasak lehetnek arra, hogy a későbbiek mintául szolgáljanak.

A 19. dinasztia előkelő-sírjainak jellegzetes építészeti és faldíszítő alkotó elemei egyenként számos Ramesszida sírban megfigyelhetők. Ezeket vizsgálhatók az Amarna-kort követő útkeresés lehetséges fázisai, elágazásai, az El-Hoha csoport sírjaiban viszont mindezek koncentráltan érvényesülnek. Az Amarna-kort követő, a halál utáni lét jellegét illetően megváltozott kép ugyanis a magánsírok kialakítá-

⁴ Az El-Hoha-sírok csoportjába a következő halotti emlékműveket sorolhatjuk: TT 23 (Tyai), TT 32 (Dzsehutimesz), TT 183 (Nebsumenu), TT 184 (Nefermenu), TT 264 (Ipi) és a legfőbb közös elemeket egyetlen szentélyben alkalmazó Neferszeheru (TT 296), sőt, újabban (Kampp) -400- (Ha-Min), l. SCHREIBER G.: "Reuse of New Kingdom Tombs during the Kushite/Saite Period: The Case of Theban Tomb -400-". In E. Pischikova – J. Budka – K. Griffin (szerk.): *Thebes in the First Millennium BC: Art and Archaeology of the Kushite Period and Beyond*, GHP Egyptology 27, London, Golden House Publications, 2018, 231–244; SCHREIBER G – VASÁROS Zs. – ALMÁSY A.: "Ptolemaic and Roman Burials from Theban Tomb -400-". *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo (MDAIK)* LXIX, 2013. 187–225. (A kötőjelek között jelölt számok azokat a sírokat jelölik, amelyek nem kaptak TT (Theban Tomb) számot. A kötőjelekkel Friederike Kampp jelölését követjük, lásd Fr. KAMPP: *Die thebanische Nekropole zum Wandel des Grabgedankens von der XVIII. bis zur XX. Dynastie*, I–II, Theben 13, Mainz am Rhein, Philipp von Zabern, 1996.) Bizonyos vonásaiban a TT 370 (Neb-nesem/Nebsem) szintén követi az említett „El-Hoha-sírokat”, l. R. HOLTHOER: "The Hamboula-Group Tombs at Khôkha". In *Sundries in Honour of Torgny Sève-Söderberg*, *Acta Universitatis Upsaliensis, BOREAS*, XIII, 1984. 73–96, Pls. 3–6.). A lelőhely általános leírásához, illetve az egyes sírok helyzetéhez egyébként lásd B. PORTER – R.L.B. MOSS: *Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs, and Paintings*, I: *The Theban Necropolis*, 1, *Private Tombs*, Oxford, Oxford, Griffith Institute, Ashmolean Museum, 1970; *Survey of Egypt 1922–1924*, Map of El-Khôkha and Assâsif c-9; továbbá KAMPP (1996). A lelőhelyen végzett korábbi munkánkról készített eddigi beszámolóim és a kutatás eredményeit közlő tanulmányok többsége letölthető: <http://tt184.blogspot.com>.

sában alapvető változásokat eredményezett.⁵ A sír, és főként a hozzá kapcsolódó kultuszhely olyan összetett szent hellyé válik, ahol a kultuszhely funkció korábbi, a halott kultuszának ápolását szolgáló kidolgozása ugyan megmarad, de alárendelt pozícióba kerül, s az az értelmezés jut előtérbe, hogy az evilágra valamilyen formában visszatérő lény is részt vállalhat az istenek kultuszában. Építészetiileg ehhez kapcsolódóan általánossá válik az, hogy már nem az örökre elzárt akna mélyén helyezik, rejtik el a holttestet, hanem a szentélyekhez hasonlóan fából készült ajtóval elkülönített⁶ *sloping passage* vezet a sírkamrához.⁷ Ez a folyosó rendszerint a legfelső szentély-helyiség kultikus tájolás szerinti „déli”⁸ oldalán nyílik. A kultusz céljait szolgáló építészeti terek, a nyitott, olykor oszlopokkal körülvett előudvarokat követő, sziklába vágott szentélyek hagyományos, T-alaprajzú, általában háromhelyiséges – azaz a három egymást követő szentélyből álló – elrendezése nyújtja ehhez az alaprajzi keretet, s az egymást követő szentélyek térelkülönítő építészeti jelzései is egyre kifinomultabbá válnak. Az egyébként is erőteljes kapubejárásokat

- ⁵ Az El-Hoha sírok jellegzetességeiről l. FÁBIÁN Z.I.: “Preliminary report on the first two seasons in Theban Tomb 184 (Nefermenu)”. *Studien zur altägyptischen Kultur*, XXIV, 1997. 81–102; BÁCS in KÁKOSY L. – BÁCS T.A. – BARTOS Z. – FÁBIÁN Z.I. – GAÁL E.: *The Mortuary Monument of Djebutyimes (TT 32)*, Studia Aegyptiaca, Series Maior I, Budapest, Archaeolingua Alapítvány, 2004, I, 9–27; FÁBIÁN Z.I.: “The Opening of the Mouth Ritual in the Theban tomb of Nefermenu (TT 184) and other post-Amarna monuments (The “El-Khokha tomb-group”)”. In Szabó Á. – Vargyas P. (szerk.): *Cultus Deorum: Studia religionum ad historiam: De oriente antiquo et regione Danuvii praehistorica: In memoriam István Tóth*, Budapest, 2008, I, 29–96, kül. 33–36; vö. E. HOFMANN: *Bilder im Wandel: Die Kunst der Ramessidischen Privatgräber*, Theben 17, Mainz am Rhein, Philipp von Zabern, 2004, 41–44.
- ⁶ Nefermenu sírjában (TT 184) a – feltehetőleg fa – ajtó forgó eleme számára készített fészek a tengelyes hosszanti szentély bejáratának plafonja mellett a *sloping passage* bejáratánál is kimutatható, sőt a kívülről zárható retesz számára is lyukat fúrtak a felső keretbe. A közelben, a törmelékben olyan vésett építészeti elem is előkerült, mely illeszkedik a *sloping passage* küszöbénél és valószínűsíthető, hogy a felső fészek alsó, beépített párja volt. A *sloping passage* elején a plafont úgy alakították ki, hogy a befelé nyíló ajtó számára félkörös ívben magasabban vésték, mint a folyosó további szakaszaiban.
- ⁷ A jelenség már III. Amenhotep kora előtt is kimutatható, közvetlenül az Amarna-kor előtt a nagyobb sírokban jellegzetesebb, s az Amarna-kor után válik általánossá. A thébai *sloping passage* jelenségének értelmezéséhez általában is, és további párhuzamaihoz l. J. ASSMANN: „Das Grab mit gewundenem Abstieg: Zum Typenwandel des Privat-Felsgrabes im Neuen Reich”. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo*, XL, 1984. 277–290; K.-J. SEYFRIED: „Bemerkungen zur Erweiterung der unterirdischen Anlagen einiger Gräber des Neuen Reiches in Theben – Versuch einer Deutung”. *Annales du Service des Antiquités de l’Égypte*, LXXI, 1984. 229–249; K.-J. SEYFRIED: „Entwicklung in der Grabarchitektur des Neuen Reiches als eine weitere Quelle für theologische Konzeptionen der Ramessidenzeit”. In J. Assmann – G. Burkard – V. Davies (szerk.): *Problems and Priorities in Egyptian Archaeology*, London–New York, Kegan Paul, 1987, 219–253; Seyfried tipológiai kísérletéhez l. K.-J. SEYFRIED: „Kammern, Nischen und Passagen in Felsgräbern des Neuen Reiches”. In Guksch, H. – Polz, D. (szerk.): *Stationen: Beiträge zur Kulturgeschichte Ägyptens: Rainer Stadelmann gewidmet*, Mainz am Rhein, Philipp von Zabern, 1998, 387–406. A 19. dinasztia sírművészetének némileg eltérő megközelítésével lásd HOFMANN (2004): 41–44.
- ⁸ A sírok, kultuszhelyek magnetikus tájolása változó, a környezethez alkalmazkodik. Idézőjelben a hagyományos kultikus tájolás szerinti égtájakat közlöm, ahol a sír belseje a túlvilág, a „nyugat” felé mutat.

megfogalmazó megoldások határozottan elkülönítik az egymást követő szentélyeket,⁹ mintegy stációkat jelölnek ki a sír központi részén megjelenített istenség felé, illetve a túlvilágra vezető út során.

Alapvető változások mutatkoznak az oldalfalak felső lezárásaiban és a mennyezetek kidolgozásában is. Az oldalfalakat korábban egységesen lezáró díszítőminta, a *beker*-sorok fríze volt. Ezt az alapvető motívumot, a falak ég felé átlátszó felső díszítését, az Amarna-kort követően is megőrzik, de csak mint a frízek egyik alkotóelemét. A jóval bonyolultabbá váló fríz-variációk a *beker*-sorok között áttekintve megpillantható istenalakokat, főként Anubiszt és Hathort, olykor az elhunyt alakját is láthatóvá teszik.

Az általánossá váló íves mennyezeteken az eddig szinte kizárólagosan alkalmazott szőnyegmotívumok helyett, illetve inkább azokkal határozott rendszert alkotva, az építészeti rendszert finoman tükröző figuratív és szöveges panelek jelennek meg, melyek elsősorban a Halottak Könyve repertoárjából merítenek.¹⁰ A mennyezeteken tehát az égi világ, avagy inkább e konkrét szent hely, talán a túlvilág égi világának megjelenítése veszi át a korábbi építészeti forma, a halotti sátor mennyezetének jelzéseit. A második, hosszanti szentélyben, eléggé szokatlan módon, az oldalfalak ábrázolásait az égi világtól hosszanti *cavetto-torus* alakzatok választják el, ezzel – az egyébként a szabadon álló szentélyek külső oldalán alkalmazott elem befelé forduló változatával – is hangsúlyozva a helyiség különálló szentély mivoltát, s a pártázat fölötti díszítőelemeket a mennyezet összefüggésében értelmezhetjük.

Az építészeti megoldásokhoz kapcsolódik az első, széles szentély rövid oldalfalain megjelenített elemek változása is. A rövid oldalfalakra a korábbi rögzített rendszer szerint egyrészt hagyományos áljátót, másrészt emléksztélét helyeztek. A két oldalfalon e stéléket ezután két fő megoldással helyettesítik. Egyrészt az elhunyt és családja ülőszobrát faragták ki itt,¹¹ mely korábban a legbelső szentély központi fülkéjében, a sír kultikus centrumában kapott helyet, másrészt egy-egy olyan kettős áljátó foglalja el az oldalfalakat, melynek szárnyain a túlvilágról ki- és belépő elhunytat ábrázolták, s e bejárat két oldalán is, amint a *dzsed*-oszlopot eme-

⁹ Lásd például Nebszumenu (TT 183) monumentális belső bejárat megoldásához KAMPP (1996): I, 472, Fig. 368; HOFMANN (2004): 43, Abb. 48.

¹⁰ A felső frízek és a mennyezet díszítésének változataihoz l. FÁBIÁN Z.I.: "FRIEZES IN POST-AMARNA TOMBS OF THEBES". *Specimina Nova Dissertationum ex Instituto Historico Universitatis Quinque-ecclesiensis (de Iano Pannonio Nominatae)*, XIX, 2005. 31–46.

¹¹ A hagyománynak ez az ága elsősorban a közel-kortárs Dra Abu'l Naga-i sírokban mutatható ki, pl. TT 35 (Bakenhonsz), TT 148 (Amenemopet), TT 156 (Paneszuttaui), TT 157 (Nebwenenef), TT 158 (Tyanefer) és TT 283 (Roma/Roy), továbbá a vezír és Amon főpap, Paszer sírjánál (TT 106) Seih Abd el-Qurnán. Megjegyzendő, hogy a TT 148 és a TT 158 egyértelműen a 20. dinasztia idejére keltezhető, de mindkettőt ezt a hagyományt követte, bizonyára Amon isten vezető papjainak képviselőiként, mint ahogyan a hosszú ideig tevékeny főpap, Roma/Roy is. Vö. E. HOFMANN: „Typen ramessidischer Plastik in thebanischen Privatgräbern”. In J. Assmann – E. Dziobek – H. Guksch – Fr. Kampp (szerk.): *Thebanische Beamtennekropolen: Neue Perspektiven archäologischer Forschung*, SAGA 12, Heidelberg, Heilderberger Orientalverlag, 1995, 273–275.

li.¹² Mindez, s olykor a kapcsolódó mennyezet-alakzatok kidolgozása is azt jelzi, hogy nem csupán a túlvilági átjárás színhelyéről van szó, hanem a széles szentély két oldalához az evilágiak számára megközelíthetetlen építészeti terek, oldalszentélyek kapcsolódnak. Mindkét megoldás, a rövid falak szobrokkal, vagy a halottat figurálisan is szerepeltető áljáttokkal történő kidolgozása egyaránt a halotti kultusz gyakorlatának korábban a legbelső szentélyben történő áthelyeződését jelzi.

Hasonló gondolatot sugall az a megoldás is, hogy az El-Hoha-csoport sírjaiban a homlokzaton szentélyt ábrázoló fülkékben gyakran elhelyezett szobrokhoz hasonlóan, a második, hosszanti szentély bejáratát is az elhunyt szentélybe foglalt álló szobrai keretezik, mintegy további homlokzatot alkotva a széles szentély hátfalán.¹³

Építészeti szempontból fontos, hogy a felépítményként azonosítható piramisok emlékei, bár a 18. dinasztia idejéről is rendelkezünk bizonyítékokkal, elsősorban az Amarnát követő időszakból származnak.¹⁴

¹² Áljáttokról J. ASSMANN: “The Ramesside tomb and the construction of sacred place”. In N. Strudwick – J.H. Taylor (szerk.): *The Theban Necropolis: Past, Present and Future*, London, British Museum Press, 2003, 46–52; K-E. BRANDT: *Die Scheintüren und Entablaturen in den thebanischen Beamtengrübern des Neuen Reiches*, I–IV, (disszertáció, Heidelberg, 2016). Amellett, hogy a jellegzetes kialakítású kettős áljáttok és a hasonló valódi bejáratok, fülke-homlokzatok gyakoriak a thébai temetőben (és Szakkarában is), ennek az építészeti elemnek a templomi eredete kimutatható, ehhez lásd W. MURNANE: “False Doors and Cult Practices inside Luxor Temple”. In Posener-Kriéger, P. (szerk.): *Mélanges Gamal Eddin Mokhtar*, Bibliothèque d'étude 97/2, Le Caire, Institut français d'archéologie orientale du Caire, 1985, II, 135–148; D. ARNOLD: *The Encyclopedia of Ancient Egyptian Architecture*, Princeton, N.J., Princeton University Press, 2003, 90. Az El-Hoha sírcsoporton túl, a thébai kettős áljáttok hagyományához lásd pl. TT 68 (Paenhemenu): K-J. SEYFRIED: *Das Grab des Paenkbemenu (TT 68) und die Anlage TT 227*, Theben 6, Mainz am Rhein, Philipp von Zabern, 1991; TT 194 (Dzsehutiemhab): K-J. SEYFRIED: *Das Grab des Djebutiemhab (TT 194)*, Theben 7, Mainz am Rhein, Philipp von Zabern, 1995; a TT 44 (Amenemhab) sírban csak az első, széles szentély egyik rövid oldalfalán, Hassan EL-SAADY: *The Tomb of Amenemhab: No. 44 at Qurnab: The Tomb-chapel of a Priest carrying the shrine of Amun*, Warminster, Aris & Phillips, 1996, Pls. 24–27. Az áljáttok memphisi hagyományához l. G. MARTIN: *Corpus of Reliefs of the New Kingdom from the Memphite Necropolis and Lower Egypt*, London, Routledge, 1987, I, 34, N° 84, Pl. 31, N° 84.a. A kettős áljáttok két oldalán megjelenített, a *dzsed*-oszlopot emelő sír tulajdonosa motívumának hagyományához l. M.C. BETRÒ: “Il pilastro del Museo Civico di Bologna 1892 ed il suo contesto storico-religioso”. *Egitto e il Vicino Oriente*, III, 1980. 37–54; és J. van DIJK: “The Symbolism of the Memphite Djed-Pillar”. *Oudheidkundige mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden*, LXVI, 1986. 7–20. A kompozíció arra az eredetre utal, hogy az áljáttót, a túlvilági bejáratot két oldalon keretező oszlopok valójában porticus-t alkotnak, és a bejárat előtt álltak, itt azonban a fal síkjában ábrázolták őket.

¹³ A közel-kortárs sírok halottat ábrázoló félszobrainak pozíciójához és ennek hagyományaihoz lásd KAMPP (1996): I, 50, és Tab. 30.

¹⁴ A közel-egykorú Deir el-Medina-i és Dra Abu'l-Naga-i építmények mellett ma már számos hasonló ismert, mint például a TT 106 (Paszer), vagy a TT 32 (Dzsehutimesz) piramisának maradványai (KÁKOSY ET AL. (2004): I. 27, II, Pls. II, XX, XCVII, CXV), és a TT 241 (Jahmesz), a TT 183 (Nebsumenu) és a TT 184 (Nefermenu) fölötti építmények (FÁBIÁN Z.I.: “Another Pyramid of El-Khokha”. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, XLVI, 2006. 39–58). Az újbírodalmi sziklásírok felépítményeihez l. S. CURTO: *Per la storia della tomba privata. Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo*, XXXVII, 1981. 107–113; Nina M. DAVIES: “Some representations of Tombs from the

A legfontosabb, az Amarna-kort követő jelenség az, hogy a legfelső szentély-he-lyiség tengelyében lévő fülkében, az egész sírtemplom kultikus középpontjában a korábbi gyakorlattól eltérően nem az elhunytat ábrázolják: az ő családi szobra helyét isteni képmás foglalja el, többnyire Ozirisz, az oziriszi hármasság.¹⁵ A sírtemplom egésze átértelmeződik, az elhunyt egyértelmű kultusz helyéből isten-templommá válik. Az, hogy a kultusz hely a halotti kultusz helyéből olyan szentéllé alakul, ahol az elhunyt is részt vehet az isten kultuszában, itt mutatkozik meg legtisztábban. Ezzel párhuzamosan keresnek új megoldásokat a sír tulajdonosának és családjának olyan ábrázolására, ahol a halotti kultusz érvényesülhetett. Az első, széles szentély rövid oldalfalainak családi szobrai, kettős árajtó, valamint a második, hosszanti szentély bejáratát keretező, szentélybe foglalt szobrok ennek a jelenségnek, a sír-szentély kultikus hangsúlyeltolódásának a következményei, ahol az elhunyt építé-szeti elemekkel is határozottan hangsúlyozott, a sírtemplom egészében alárendelt kultusz helyeit alakították ki. További változatokként a központi fülke két oldalán

Theban Necropolis”. *Journal of Egyptian Archaeology*, XXIV, 1938. 25–40; és kül. SEYFRIED (1987). Az egyes emlékművek felépítményeihez I. E. DZIOBEK: „Eine Grabpyramide des frühen NR in Theben”. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo*, XLV, 1989. 109–132, kül. 126, Abb. 6 és 129, Abb. 7; továbbá E. DZIOBEK: *Die Gräber des Vezirs User-Amun: Theben Nr. 61 und 131*, Archäologische Veröffentlichungen 84, Mainz am Rhein, Philipp von Zabern, 1994, 59–60, kül. Taf. 47–48, és 67–69; L. HABACHI – P. ANUS: *Le tombeau de Nadj à Gourmet Mar’ei (N° 271)*, Mémoires publiés par les membres de l’Institut français d’archéologie orientale 97, Le Caire, Institut français d’archéologie orientale du Caire, 1977; K-J. SEYFRIED: „Dritter Vorbericht über die Arbeiten des Ägyptologischen Instituts der Universität Heidelberg in thebanischen Gräbern der Ramessidenzeit”. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo*, XLVI, 1990. 341–353, kül. 350–353, Abb. 1, 6, Taf. 59–60; Fr. KAMPP: „Vierter Vorbericht über die Arbeiten des Ägyptologischen Instituts der Universität Heidelberg in thebanischen Gräbern der Ramessidenzeit”. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo*, L, 1994. 175–188, kül. 177–179, Abb. 2–3, Taf. 24; KAMPP (1996): II, 714, Fig. 643; K.C. SEELE: *The Tomb of Tjanefer at Thebes*, Oriental Institute Publications 86, Chicago, The University of Chicago Press, 1959, 3, Pl. 1.A/B; L. BAVAY – D. LABOURY: „Dans l’entourage de Pharaon: Art et archéologie dans la nécropole thébaine”. In BAVAY ET AL. (szerk.): *Ceci n’est pas une pyramide: Un siècle de recherche archéologique belge en Égypte*, Leuven–Paris, Peeters, 2012, 62–79; Királyi építmény azonosításához I. D. POLZ – A. SEILER: *Die Pyramidenanlage des Königs Nub-Cheper-Re Intef in Dra’Abu el Naga*, ADAIK Sonderschrift 24, Mainz am Rhein, Philipp von Zabern, 2003.

¹⁵ Az El-Hoha sírcsoport központi fülkéiben általában az Oziriszi hármasság szobrai találhatóak: TT 23 (Tyai), TT 32 (Dzsehutimesz), TT 264 (Ipi); Nebszumenu fülkéjében (TT 183) az Ozirisz-Szokarisz parallelizmus festményként jelenik meg. További sírkápolnák, ahol festett, vagy faragott isteni képmásokat találhatunk ugyanebben a pozícióban: TT 10 (Penbui/Kasza), TT 31 (Honszu), TT 44 (Amenemhab), TT 58 (Amenhotep+Ameneminet), TT 106 (Paszer), TT 275 (Szobekmosze), TT 296 (Neferszeheru) és TT 324 (Hatiai); valószínűleg: TT 13 (Suroy), TT 54 (Kenro), TT 134 (Tyaunani); és talán TT 187 (Paherihat), TT 272 (Haemipet), TT 277 (Ameneminet) és TT 373 (Amenmesz). Isteni képmások plasztikus kidolgozásának listájához, I. KAMPP (1996): I. 51, és Tab. 31. A jelenség eredetéről és egyéb következményeiről egyébként I. HOFMANN (1995).

is,¹⁶ és szabadon álló szoborcsoportok¹⁷ formájában is alkalmazták a családi szobor megjelenítését.

Az oldalfalak díszítésének művészi technikájában a festett dombormű válik uralkodóvá, ahol a korábbi, inkább szórt ábrázolások szerkesztési elveitől eltérően, sávokban rendezték el a képi és szöveges sorozatokat.

A sziklaszentélyek falain megjelenő új dekorációs rendszer tematikailag úgy írható le, hogy teljesen alárendelt helyzetbe kerülnek, majd fokozatosan kiszorulnak a korábbi, úgynevezett „mindennapi élet” jelenetei,¹⁸ melyeket most leginkább az előudvarok falain helyeznek el. Helyüket az eddig csak egy-egy részlettel megjelenített túlvilági, vagy a túlvilágra vezető út jeleneteit tartalmazó, főként az eddig inkább elrejtetten, a halott mellett, papiruszon elhelyezett Halottak Könyve fejezetek,¹⁹ és a kultuszokhoz kapcsolódó képi és szöveges elemek veszik át. Evilági jeleneteket egyáltalán nem ábrázolnak, legfeljebb némelyik sírban a temetési menetet.

A szentély-helyiségek a dekoráció utalásai alapján különböző funkciókhoz is kapcsolódhattak. A legbelső szentély, a központi, isteneket ábrázoló fülkével, és ahonnan a *sloping passage* is nyílik, az isteni áldozatok helyszíne. A második, hosszanti szentély a túlvilági utazást jelképező helyszínnek tűnik. Az első, széles szentély leginkább olyan helyként értelmezhető, amely átmenet az előudvarok még evilági, de már elkülönített szent terétől, s a halotti kultusz helyszíne is. Ehelyütt, a hosszanti falak háromsávú díszítése egyrészt a Halottak Könyve 145–146 fejezeteit tartalmazza, melyek az elhunyt túlvilágra vezető útjának azt a részét dolgozzák fel,²⁰

¹⁶ Jellegetes példa: TT 23 (Tyai). Egy korábbi példa: TT 57 (Haemhat/Mahu, III. Amenhotep kora), ahol az eléggé zavarba ejtő megfőbbzörözött családi szobrokat az áldozó terem (a legbelső szentély) oldalfalain és az első, széles szentélyben, sőt a sír építészeti fókuszában is kidolgozták, vö. PORTER-MOSS (1970): I.1, 106, 115, 118–119; N. STRUDWICK: “Change and Continuity at Thebes: The Private Tomb after Akhenaten”. In Ch. Eyre – A. Leahy – L. Montagno Leahy (szerk.): *The Unbroken Reed: Studies in the Culture and Heritage of Ancient Egypt in Honour of A. F. Shore*, Egypt Exploration Society, Occasional Publications II, London, Egypt Exploration Society, 1994, 221–236.

¹⁷ Ilyen szabadonálló szobrokhöz Dzsehutimesz sírjában (TT 32) lásd G. DARESSY: „Notes et remarques”. *Recueil de travaux*, XIV, 1892. 26–27; L. BORCHARDT: *Statuen und Statuetten von Königen und Privatleuten*, Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire, Berlin 1925, II, 94–95; KÁKOSY L.: “Second Preliminary Report on the Hungarian Excavation in Theban Tomb 32 (Season 1984)”. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXXVII, 1985. 297, és fig. 6, továbbá KÁKOSY ET AL. (2004): II. Pls. XII, LXXII. Nebszumenu sírjában (TT 183) egyetlen ilyen szabadonálló családi szobor maradt ránk (továbbra is a sírban). Egy további hasonló szobor: Hatiai szobra a TT 324 sírből, N. de G. DAVIES – A.H. GARDINER: *Seven Private Tombs at Kurnab*, Mond Excavations at Thebes II, London, The Egypt Exploration Society, 1948, 43, és Pl. XLI.

¹⁸ A „mindennapi élet” jeleneteiről lásd L. MANNICHE: “The so called scenes of daily life in the private tombs of the Eighteenth Dynasty: an overview”. In Strudwick–Taylor (2003): 42–45.

¹⁹ Jóllehet a feltárt és megismerhető példák azóta sokasodtak, de a jellemző különbséget a 18. és a 19–20. dinasztiai sírjai között lásd már a két összefoglaló listában is: Mohamed SALEH: *Das Totenbuch in den thebanischen Beamtengräbern des Neuen Reiches*, *Archäologische Veröffentlichungen* 46, Mainz am Rhein, Philipp von Zabern, 1984, 96–97.

²⁰ A HK 145–146 fejezetek elemzéséhez, l. FÁBIÁN Z.I.: „Feltárás az El-Hoha domb déli oldalán a TT 184 számú sír (*Nefermennu*) körzetében – 2015”. *Orpheus Noster*, IX/2, 2017. kül. 32–50.

ahol a túlvilág kapuin jut át, másrészt a Szájmegnyitás rítusaival a halotti kultusz előkészítését jelenítik meg,²¹ továbbá olyan áldozati jeleneteket, ahol az elhunytnek mutatnak be áldozatot.

E fő jellegzetességek a sírcsoport egyes emlékeiben az egyiptomi sírművészet azon sajátosságának megfelelően érvényesülnek, hogy az egyes alkotásokat egy bizonyos alkotóelem-készletből válogatva egyéni szerkesztési és kidolgozási változatokkal oldották meg.²² Az El-Hoha sírcsoport sematikus hatása ellenére tehát az egyes alkotások nagyobb építészeti, szerkezeti egységeiben, dombormű-sorozatokban és a kisebb egységekben, egyes képek, feliratok, frízmegoldások elrendezésében és kidolgozásában egyaránt önálló változatok jelennek meg. A művészi kísérletezés az új kánon viszonylagos megszilárdulása ellenére sem szűnt meg. Az El-Hoha csoport sírjainak dekorációja a szerkesztés tekintetében mindenképpen egy műhelyre, közös hagyományra, illetve a mögötte felsejlő felfogás közelségére utal. A kivitelezés részleteit illetően azonban az nem állapítható meg, hogy a falképeket létrehozó művészek azonosak lettek volna; a jelek inkább ennek ellenkezőjét sejtetik. A tartalmi, stílusbeli és technikai sajátosságokra építhető hipotetikus datálásuk ellenére a sírcsoport belső kronológiai kapcsolatai sem egyértelműek.

Az áldozati jelenetek azért lehetnek különleges helyzetben a többi dekorációs elemhez, dombormű-sorozatokhoz képest, mert több sírban is az elhunyt mellett más személyek nevét is tartalmazzák a feliratok, és a képeken elfoglalt pozíciójuk alkalmas lehet arra, hogy valamiféle hierarchiát, kronológiai megfontolásokat is alkalmazzunk a jelenetek és szereplőik értelmezésénél.

A szóban forgó sírok tulajdonosai, ha nem is mindig egykorú kortársak lehettek, de közel egy időszakban éltek, többnyire Amon isten karnaki szentélyének birtokaival kapcsolatban lévő adminisztrációs tevékenységük révén, II. Ramszesz hosszú uralkodásának második felében. Azonos, vagy hasonló társadalmi közegekből származtak, és legalább többen közülük személyesen is ismerhették egymást. Az egyik sír, Dzsehutimesz sírja (TT 32) esetében alighanem a művész is azonosítható a falakra írt graffitói alapján.²³

²¹ A szájmegnyitás sorozatának alkalmazásáról az El-Hoha sírokban lásd FÁBIÁN (2008); FÁBIÁN (2017): kül. 51–58.

²² A hagyományozódás és esetünkben az új hagyomány kialakításának aspektusaihoz l. T. GILLEN (szerk.): *(Re)productive traditions in ancient Egypt: Proceedings of the conference held at the University of Liège, 6th–8th February 2013*, Collection Aegyptiaca Leodiensia 10, Liège, Presses Universitaires de Liège, 2017, kül. 2. Art; A. DEVILLERS: “The artistic copying network around the tomb of Pahery in Elkab (EK3): A New Kingdom case study”. In G. Miniaci – J.C. Moreno García – S. Quirke – A. Stauder (szerk.): *The Arts of making in ancient Egypt: Voices, images, and objects of material producers 2000–1550 BC*, Leiden, Sidestone Press, 2018, 31–48.

²³ FÁBIÁN Z.I.: “Graffiti in TT 32”. In Luft U. (szerk.): *The Intellectual Heritage of Egypt: Studies Presented to László Kákossy by Friends and Colleagues on the Occasion of His 60th Birthday*, Studia Aegyptiaca XIV, Budapest, Eötvös Loránd University, 1992, 137–156; FÁBIÁN Z.I.: “The Artist of TT 32: *sš qd* Pay?” *Revue Roumaine d’Égyptologie*, I, 1997. 39–50.

Három olyan sírt ismerünk az El-Hoha sírok közül, amelyek áldozati jelenetsorai a kísérszövegekkel azonosítják az áldozó személyt is: Dzsehutimesz (TT 32), Nebsumenu (TT 183) és Nefermenu (TT 184) sírját.²⁴

A szerkezeti hasonlóságok és a kivitelezés részleteinek tekintetében is kirívó egyezéseket mutat Dzsehutimesz sírjának szomszédja, Nebsumenu sírja²⁵ és a domboldalon fölötté, Nefermenu kormányzó számára készített halotti emlékmű. Ebben az esetben még indokoltabb annak a kérdésnek a felvetése, hogy az egyik alkotás a másik másolata is lehet, és ha így volt, vajon melyikük szolgálhatott mintaként a másik elkészítéséhez. Nebsumenu domborműsorozatai bizonyos pontokon valamivel hosszabbak, gazdagabbak egy-egy jelenettel. A kérdést úgy is fogalmazhatjuk, hogy Nebsumenu gazdagabb alkotásai szolgáltak-e Nefermenu modelljeként, melyet valamilyen okból tömörítettek, avagy fordítva, Nebsumenu fejlesztette-e tovább Nefermenu domborműveinek sorozatait. Nefermenu sírjának a legutóbbi időkből történt feltárásával olyan adatokat is feljegyezhetünk, melyek a sírok datálásához, legalább relatív kronológiai helyzetük meghatározásához is hozzájárulhatnak.

Nefermenu sírjában az első, széles szentély hosszú falain, az alsó ábrázolási sávok áldozati jelenetei közül háromban olyan feliratok szerepelnek, amelyek név szerint azonosítják azt a személyt, aki áldozatot mutat be Nefermenu és hitvese számára. Ezek közül kettő a terem hátfalán, az „északi” szárnyban van (1–2. kép). Mindkét áldozati jelenet irányultsága a terem tengelye felé mutat, tehát befelé tart. A külső jeleneten egyedül Nefermenu kapja az áldozatokat, a belső jeleneten hitvesével együtt ülnek az áldozati asztal mögött. Az első jeleneten az áldozó személy hosszú, fehér ruhát visel, első kezét üdvözlőleg emeli Nefermenu felé, másik, teste mellett leeresztett kezében *berep* jogart tart. A jelenet két szereplője fölött a töredékes hieroglif szöveg, vagy szövegek rekonstruálhatók kilenc szövegoszlopban. Valószínűleg két szöveget véstek ide. Az egyik az ülő és áldozatokat fogadó Nefermenut azonosította nevével, rangjaival, címeivel, és jobbról balra, Nefermenu felé lehetett olvasni. A másik szöveg ellenkező irányban olvasandó, és az áldozó személyt azonosítja. Jóllehet a szövegek igen töredékes állapotban maradtak ránk,

²⁴ Egy negyedik sír, ahol kronológiai utalást találunk Tyai sírja (TT 23). Ebben Merneptah fáraóra is történik utalás, így a sír készítését bizonyára későbbre datálhatjuk, mint azokét a személyekét, akikről annyit tudunk, hogy II. Ramszesz uralkodása idején éltek. Tyai sírjának feltárásáról l. újabban S. IVANOV: „The Tomb of Thay (TT 23)”. In G.A. Belova – S. Ivanov (szerk.): *Achievements and Problems of Modern Egyptology: Proceedings of the International Conference Held in Moscow on September 29–October 2, 2009*, Moscow, Russian Academy of Sciences, Center for Egyptological Studies, 2012, 157–166; S. IVANOV: “The tomb of Tjay (TT 23): Progress report”. *ЕГИПЕТ И СОПРЕДЕЛЬНЫЕ СТРАНЫ* 2018/2, 1–17. Az El-Hoha sírok kronológiai kérdéseivel korábban is foglalkoztam, különösen a három itt vizsgált sír kapcsán, FÁBIÁN Z.I.: “Relative chronology of TT 32 (Djehutimes), TT 183 (Nebsumenu) and TT 184 (Nefermenu)”. In M. De Meyer et al. (szerk.): *Festschrift Harco Willems*, Orientalia Loveniensia Analecta, Leuven, (kiadás alatt).

²⁵ J. ASSMANN: “The Ramesside tomb of Nebsumenu (TT 183) and the ritual of Opening the Mouth”. In Strudwick–Taylor (2003): 53–60.

az áldozó személyre vonatkozó részletek lényeges elemei jól olvashatóak a legutolsó szövegoszlopban: „a birtok elöljárója Dzsehutimesz,²⁶ az igazhangú”.

A másik áldozati jeleneten Nefermenu és hitvese fogadja az áldozatokat. Első kezét az áldozati asztal fölé nyújtja, hátsó kezében függőlegesen tartja a *beretj* jogart. Mögötte, de azonos ülőhelyen ábrázolt felesége mindkét kezét férje válla fölé nyújtja. Az ülő házaspárral szemben álló áldozó személy párdúcubőr ornátust visel hosszú, fehér ruhája fölött, és hátsó kezével ennek mancsát tartja. Első kezét az áldozati asztal fölé nyújtja. A kép felső részén itt is két szöveg azonosítja a jelenet szereplőit, hasonló elrendezésben, mint az előző képen. A balról olvasható, szintén eléggé töredékesen ránk maradt szöveg viszonylag hosszú lehetett, mintegy tíz szövegoszlopba rendezték. Áldozati formulával kezdődik, és az áldozó személy azonosításával zárul: „Áldozat, amelyet a király ad a nagy isteni kilencségnek, a kis isteni kilencségnek, hogy adjanak ... Ozirisz, a Déli Város kormányzója, Nefermenu ... számára. Ozirisz királyi írnok, Amon birtokainak fő-elöljárója, Dzsehutimesz az igazhangú, a thébai.”

Az áldozó személy, akit mindkét jeleneten ábrázoltak és feliratokkal megneveztek, neve és hivatali címei alapján nem lehet más, mint a közeli TT 32 sír tulajdonosa, Dzsehutimesz, és amennyiben ő volt a felelős Nefermenu halotti kultuszában az áldozatok bemutatásáért, valószínűsíthetően olyan kortársa lehetett, akitől ez még hosszabb ideig elvárható volt, tehát a Nefermenunál fiatalabb korosztályhoz tartozhatott. Ez kiinduló pont lehet általában is a sírok alkotásának kronológiai meghatározásakor olyan esetekben, amikor az áldozót valamilyen szinten azonosítani tudjuk. Ez nem csupán azt jelentheti, hogy az áldozatot ábrázoló jeleneteken az elhunyt fiát, örökösét, esetleg barátját, kollégáját is megörökítették, aki az áldozati rítusokat elvégezhetette, hanem az áldozó személy ábrázolásának fontos következményei lehettek, illetve éppen azért szerepelhet a jeleneteken, mert e feladatot és az ezzel járó kötelezettségeket vállalta, tehát a jelenet egyben afféle jogi dokumentum is. Az a személy, akit így ábrázoltak, tehát képmásával nemcsak az elegáns dekoráció része, hanem tudatában is kellett, hogy legyen annak, hogy a valóságban is cselekvő részese az elhunyt számára bemutatandó áldozati folyamatoknak. Jóllehet az itt vizsgált sírok és jelenetek nem utalnak arra, hogy milyen forrásokból származtak a bemutatott áldozatok, avagy az örökség részleteire, az ábrázolt áldozó személy, akit név szerint is azonosítanak a feliratokban, felelősséggel tartozhatott azért, hogy az áldozatok anyagi forrásai biztosítva legyenek, és az áldozati rítusok a megfelelő formában folyamatosan teljesüljenek. Ezt a felelősséget legvalószínűbben egy családtag, leginkább az elsőszülött fiú vállalhatta, és a *jwn-mwt:f* (anyja támasza)

²⁶ Nemcsak a jelenet komponálásánál lehetett arra szükség, hogy a rendelkezésre álló felületet a művész minél jobban kihasználja, – ezért szerepelhet Nefermenu egyedül, felesége nélkül a képen, – hanem a szövegek esetében is szigorúan kellett gazdálkodni a hellyel. A név esetében rövidített hieroglif alakot használt (GARDINER, *Sign List*: C3).

funkciójához kapcsolható, tehát ennek alapján intézményesülhetett. Dzsehutimesz sírjában például több helyütt fiát, Amenmeszt nevezik meg áldozó személyként.²⁷

Nefermenu sírjában a feleségén kívül más rokont nem neveznek meg a családjából a feliratok, legalábbis senki másnál nem tüntetik fel azt, hogy rokona lett volna. Így nem tudhatjuk azt sem, hogy Dzsehutimesz esetleg valamilyen rokoni kapcsolatban állott-e Nefermenuval. Hasonlóan nem találunk rokoni kapcsolatot megjelölést Nebszumenu sírjában (TT 183) azon az áldozati jeleneten, ahol Dzsehutimeszt és feleségét is ábrázolták, mégpedig olyan pozícióban, ahol áldozatot kapnak.²⁸ Nebszumenu, a sír tulajdonosa is szerepel a képen,²⁹ az áldozati asztal másik oldalán, a Dzsehutimesz házaspárral szemben, szintén olyan helyzetben, ahol az áldozatot fogadóként azonosíthatjuk, de a szereplők családi kapcsolataira nem történik utalás a szövegekben. Ha Dzsehutimesz és Nebszumenu életkor szerinti kapcsolatait próbáljuk a jelenet alapján értelmezni, akkor azt kell figyelembe vennünk, hogy a feltehetőleg kortárs szereplőket hasonló szinten ábrázolták, tehát hozzávetőlegesen azonos korcsoporthoz tartozónak tarthatjuk őket.

Amennyiben az eddigi, hipotetikus család-rekonstrukciók helytállóak, Nebszumenu jó családból származhatott.³⁰ Nagyatya, Nebnetyeru (Tyeri) Amon isten főpapja volt. Atyja, Paszer I. Szeti fáraó bizalmasa, akit a király déli vezírré nevezett ki már fiatal korában, majd később, más fontos megbízásokat követően, II. Ramszesz 27. uralkodási évében ő is Amon főpapja lett. Haláláig, több mint egy évtizedig viselte ezt a tisztséget.

Azon a jeleneten, ahol Dzsehutimeszt és Nebszumenu egyaránt ábrázolták, mégpedig az áldozati asztal két oldalán, a Nebszumenu mögött ülő férfi, jóllehet a képe igen töredékes állapotban maradt ránk, Nebszumenu atyja, Paszer lehet, mivel a mögötte, valójában mellette megjelenített hölgy nem más, mint Nebszumenu édesanyja, Tuia. Nebszumenu egyébként a királyi birtokok fő-elöljárója volt, de karrierje során Amon isten szolgálatában is magas adminisztratív pozíciót viselt: az istenség kincstárának előljárója volt. Mindez nyilván összefüggésben állhatott családi kapcsolataival és édesatyja főpapi hatalmával is.

Nebszumenu sírjában egy további áldozati jeleneten³¹ Haunefer és felesége fogadják az áldozatot. Haunefer valószínűleg Nebszumenu fivére lehetett, szintén nagyhatalmú ember. Théba kormányzója volt, és – ahogyan ez a korszakban a kormányzók esetében gyakori volt – a nyugati part és a temetőkörzetek ellenőrzé-

²⁷ FÁBIÁN in KÁKOSY ET AL. (2004): I, 135, 137, 148.

²⁸ ASSMANN: The Ramesside tomb of Nebsumenu (2003): 59, Fig. 6.

²⁹ A töredékes szövegben csupán a hivatali címeit olvashatjuk (királyi írnok, a Két Ország királya birtokainak fő-elöljárója a Déli Városban), ez azonban nem lehet más, mint Nebszumenu.

³⁰ HOFMANN (2004): 55; K.A. KITCHEN: *Ramesside Inscriptions Historical and Biographical*, I. Oxford, Blackwell, 1975, 285–301; K.A. KITCHEN: *Pharaoh Triumphant: The Life and Times of Ramesses II*, Cairo, The American University in Cairo Press, 1982, *passim*; E. FROOD – J. BAINES: *Biographical texts from Ramessid Egypt*, Writings from the ancient world 26, Atlanta, Society of Biblical Literature Press, 2007, 148–156.

³¹ ASSMANN: The Ramesside tomb of Nebsumenu (2003): 58, Fig. 5.

sének lehetőségét is megteremtve, egyben I. Amenhotep fáraó halotti templomának birtokait is felügyelte, éppúgy, mint Nefermenu kormányzó a maga idejében. Az áldozó ezen a képen, habár a neve kitörött a domborműről, Dzsehutimesz leggyakrabban említett címét viseli: Amon birtokainak fő-elöljárója, ugyanazt a címet, amit Nefermenu sírjában, ahol szintén áldozóként ábrázolták. Amennyiben valóban Dzsehutimesz az áldozó személy ezen a képen is, akkor nem csupán annak lehet jelentősége, hogy Dzsehutimesz vállalta az áldozatok biztosítását mindkét thébai kormányzó, Nefermenu és Haunefer számára, hanem annak is, hogy e képen a felirat Haunefer fivéréként nevezi meg. Dzsehutimesz szüleit, Amenmeszt és Henut-udzsebutot azonban ismerjük név szerint a sírjának felirataiból, és bizonyosak lehetünk abban, hogy ő nem volt a vezír majd Amon-főpap Paszer gyermeke, azaz Haunefer és Nebszumenu vér szerinti fivére. Dzsehutimesz sírjában egy bankett-jeleneten 48 rokonát ábrázolták, ahol nagyrészüknél a neve és a címei is fennmaradtak,³² de Paszer nevét vagy címeit egyiküknél sem olvashatjuk. Az egyiptomi rokonok és hozzátartozók terminológiai lehetőségeit³³ figyelembe véve az anyai ágon, vagy a házastársi kapcsolatok összefüggéseiben kereshetjük az Amon papság vezetői, Amon birtokainak tisztségviselői és a helyi kormányzók körének családi kötelékeit.

Dzsehutimesz és sírja kronológiai megközelítése kevésbé bonyolultnak tűnik. Ő a királyi szántóföldek elöljárójának Amenmesznek és Henut-udzsebutnak a fia volt. Sírja Nebszumenu sírjának közvetlen szomszédja az El-Hoha dombon, mindkettőt Nefermenu sírjának sírsora alatt készítették. Karrierje során Dzsehutimesz számos katonai, adminisztratív és diplomáciai feladatot látott el, és Amon birtokainak élén is állott, minden bizonnyal Nebszumenu kollégájaként Amon szolgálatában. Eszna kormányzójaként hasonló rangja volt Hauneferéhez, Paszer főpap fiáéhoz és Nefermenuéhoz is.

Nebszumenu sírjának egyik áldozati jelenetéből azt a következtetést vonhattuk le, hogy ő és Dzsehutimesz egyivásúak lehettek, azonos korcsoporthoz tartozhattak. Amennyiben valóban Dzsehutimeszt ábrázolták áldozóként Haunefer jelenetén, akkor feltehető, hogy nála éppúgy fiatalabb lehetett, mint Nefermenu-nál, a másik kormányzó kollégánál, ahol, mint láttuk, szintén áldozóként szerepel. Következésképp Nebszumenu fiatalabb testvér lehetett a Paszer családban, fiatalabb, sőt, talán jóval fiatalabb, mint Haunefer. Azt, hogy Nebszumenu és Dzsehutimesz tevékenységének és sírjuk készítésének idejét így egyaránt II. Ramszesz uralkodásának késői szakaszára datálhatjuk, megerősíti e fáraó nevének írásmódja is, melyet Dzsehutimesz sírjában olvashatunk, és jellegzetesen ebben a korszakban alkalmaztak.³⁴

³² FÁBIÁN in KÁKOSY ET AL. (2004): I, 274–280.

³³ H. WILLEMS: "A Description of Egyptian Kinship Terminology of the Middle Kingdom, c. 2000–1650. B.C." *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde*, CXXXIX,1, 1983. 152–168.

³⁴ K.A. KITCHEN: "Aspects of Ramesside Egypt". In W.F. Reineke (szerk.): *Acts of the First International Congress of Egyptology*, Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients 14, Berlin, Akademie Verlag, 1979, 384; KAMPP (1996): I, 221.

Dzsehutimesz sírjának pontosabb datálásához még ennél is közelebb kerülhünk, ha egy további szövegrész jellegzetességét helyesen értelmezhetjük. Egy igen töredékes feliratrészben II. Ramszesz neve sajátos formában szerepel: csak a pre-nomen-je olvasható, ami a *nswt* (király) szót követi, a titulaturának semmilyen más eleme nem szerepel.³⁵ Donald Redford megfigyelése szerint³⁶ akkor alkalmazzák a király említésének ezt a módját a feliratokban más királyi címek, nevek nélkül, amikor az uralkodó már eltávozott az élők sorából. Ha ez erre a szövegünkre is érvényes, akkor, amikor ezt készítették, bizonyára még Dzsehutimesz életében, a fáraó már halott lehetett. Dzsehutimesz túlélte, és még egy ideig aktív életet élhetett mint esznai kormányzó, és a boldogult Nefermenu és Haunefer egykori thébai kormányzók halotti áldozatait is biztosítván.

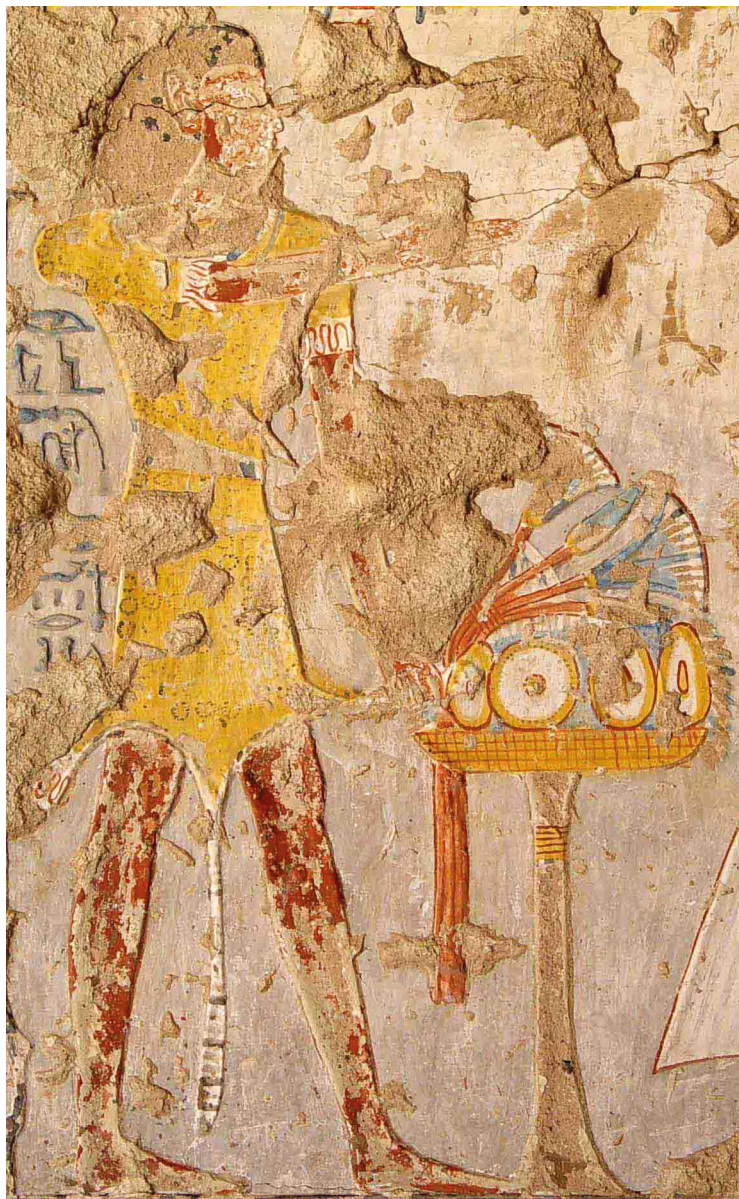
Dzsehutimesz, akit Nefermenu sírjában áldozóként, Nebszumenu sírjában viszont az áldozatot fogadóként is ábrázoltak, mindezek alapján igen valószínűen Nefermenunál jóval fiatalabb lehetett, mint ahogyan a vele egyazon korcsoportba tartozó Nebszumenu is. Életüknek legalább egy szakaszát mindhárman kortársként együtt tölthették, bizonyára akár kollégákként is Amon isten szolgálatában, de a legidősebb közülük Nefermenu lehetett.

Nefermenu és Nebszumenu halotti emlékművei, sírjai szinte teljesen egyformák, nemcsak építészeti megoldásaikban, hanem díszítési programjuk is, jóllehet Nebszumenu sírjában a domborműsorozatok néhol egy-egy jelenettel gazdagabbak. Ha a két sír díszítésének kérdését úgy vetjük fel, hogy előfeltételezzük, hogy az egyik szolgálhatott a másik mintájául, és melyikük lehetett az a kettő közül, továbbá a sírok tulajdonosainak életkorára és kronológiai helyzetére vonatkozó megállapításaink helytállóak, még akkor sem lehetünk teljesen bizonyosak abban, hogy síremlékeik is ebben a sorrendben készültek, de azért ez eléggé valószínű. Ha valóban így történt, akkor azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a díszítési rendszer komponálásánál Nefermenu lehetett a minta, és Nebszumenu művésze ezt követte, amikor az utóbbi sír díszítését megtervezte, szerkesztette és kidolgozta. A mintául szolgáló, Nefermenu sírjában kidolgozott alkotás részleteit fejlesztette tovább.

Az itt vizsgált sírok művészeti összefüggéseit, tulajdonosaikat, kronológiai helyzetüket tekintve ezzel a következtetéssel le is zárhatnánk a vizsgálatot, az áldozati jelenetek vizsgálatából származó további problémák és összefüggések illusztrálására azonban még egy kérdést szeretnék itt bemutatni. Említettem, hogy Nefermenu sírjában három olyan áldozati jelenet maradt ránk, ahol az áldozó személyére vonatkozó feliratok szerepelnek. Két jeleneten, mint láttuk, ez a személy Dzsehutimesz volt. A harmadik jeleneten azonban ez nem ő, hanem egy bizonyos *wab*-pap, akinek a neve töredékesen maradt meg: [...]neferu (3. kép). Ez azt jelentheti, hogy a sír készítése során annak személye, aki felelős volt a halotti áldozatok majdani bemutatásáért, megváltozott. Arról, hogy ennek mi lehetett az oka, vagy hogyan

³⁵ FÁBIÁN in KÁKOSY ET AL. (2004): I, 272–273, II, Pls. LXIV, LXV.

³⁶ D. B. REDFORD: *Pharaonic King-Lists, Annals and Day-Books*, SSEA Publications IV, Mississauga, Benben Publications, 1986, 44. n. 156.

3. kép. A harmadik áldozati jeleneten ábrázolt [...]neferu, mint áldozó személy

is történt, a sír domborműveiből nem nyerhetünk adatokat. Még azt a kérdést is fel kell tennünk, hogy először Dzsehutimesz vállalta-e ezt a felelősséget, és azután tőle vette át [...]neferu, avagy fordítva. Hipotetikusán ugyan, de eléggé erős valószínűséggel erre a kérdésre is választ találhatunk.

Ezt a harmadik jelenetet, ahol az áldozó, párdubcőr ornátusban megjelentetett személynek a neve [...]neferu volt, az első, széles szentély bejárati falának „déli”

szakaszán láthatjuk. Ez kiindulópontot jelenthet a halotti áldozatokat bemutató képsorozat egyes elemeinek készítési sorrendjét illetően. A sziklába vésett, T-alaprajzú thébai halotti emlékművek elkészítésének sorrendjét úgy rekonstruálhatjuk, hogy a bejárat kivésését követően a helyiségek kialakítása általában úgy történhetett, hogy az első, széles szentély „déli” szárnyát alakították ki először, és amikor ez a helyiségrész elkészült akkor folytatták a vésést az „északi” szárnyal. Amikor az utóbbi kialakításán dolgoztak, akkor viszont már elkezdődhetett a „déli” szárnyban a falak díszítésének előkészítése, a domborművek előrajzolása, vésése, akár festése is.³⁷ Nincs okunk feltételezni, hogy Nefermenu sírjában ez másként történt volna. Ha ennek a halotti emlékműnek a kialakítását valóban a temetőben másutt rendre megfigyelhető módon és sorrendben oldották meg, akkor a [...]neferu-t ábrázoló áldozati jelenetet korábban készítették, mint a Dzsehutimeszt ábrázoló két hasonló jelenetet a terem „északi” szárnyában. A Nefermenu halotti áldozataiért vállalt felelősséget tehát Dzsehutimesz vehette át a későbbiek során, de akárhogy is és akármilyen okból történhetett is ez, a domborműveken a korábbi vésett feliratokat nem változtatták meg, és a korábbi felelősként ábrázolt [...]neferu neve továbbra is ott maradt az egyik áldozati jeleneten az áldozó személyét azonosító feliratban.

Az áldozati jeleneteknek az a sajátossága, hogy lehetővé teszi a sír és egyben kultuszhely tulajdonosán túl más valóságos személyek ábrázolását és feliratokban történő azonosítását, a fenti példák alapján azt is lehetővé teszi, hogy e személyek kapcsolatainak, viszonyainak vizsgálatával további adatokat nyerhessünk róluk magukról, a halotti kultusz bizonyos részleteiről, de a sírok készítésének részleteiről és a sírok egymáshoz való viszonyáról, a hagyományok alakulásáról is.

Bibliográfia

- D. ARNOLD: *The Encyclopedia of Ancient Egyptian Architecture*, Princeton, N.J., Princeton University Press, 2003, doi.org/10.1111/j.1949-3606.2004.tb00983.x.
- J. ASSMANN: „Das Grab mit gewundenem Abstieg: Zum Typenwandel des Privat-Felsgrabes im Neuen Reich”. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo (MDAIK)*, XL, 1984. 277–290.
- J. ASSMANN: “The Ramesside tomb and the construction of sacred place”. In N. Strudwick – J.H. Taylor (szerk.): *The Theban Necropolis: Past, Present and Future*, London, British Museum Press, 2003, 46–52.
- J. ASSMANN: “The Ramesside tomb of Nebsumenu (TT 183) and the ritual of Opening the Mouth”. In N. Strudwick – J.H. Taylor (szerk.): *The Theban Necropolis: Past, Present and Future*, London, British Museum Press, 2003, 53–60.

³⁷ M.E. MACKAY: “The Cutting and Preparation of Tomb-Chapels in the Theban Necropolis”. *Journal of Egyptian Archaeology*, VII, 1921. 154–168.

- L. BAVAY – D. LABOURY: „Dans l’entourage de Pharaon: Art et archéologie dans la nécropole thébaine”. In L. Bavay et al. (szerk.): *Ceci n’est pas une pyramide. Un siècle de recherche archéologique belge en Égypte*, Leuven–Paris, Peeters, 2012, 62–79.
- M.C. BETRÒ: “Il pilastro del Museo Civico di Bologna 1892 ed il suo contesto storico-religioso”. *Egitto e il Vicino Oriente*, III, 1980. 37–54.
- L. BORCHARDT: *Statuen und Statuetten von Königen und Privatleuten*, Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire, Berlin 1925.
- K-E. BRANDT: *Die Scheintüren und Entablaturen in den thebanischen Beamtengräbern des Neuen Reiches*, I–IV, (disszertáció, Heidelberg, 2016), doi.org/10.11588/heidok.00020243
- S. CURTO: „Per la storia della tomba privata”. *MDAIK* 37 (1981) 107–113.
- G. DARESSY: „Notes et remarques”. *Recueil de travaux relatifs à la philologie et à l’archéologie égyptiennes et assyriennes pour servir de bulletin à la mission française du Caire*, XIV, 1892. 20–38.
- Nina M. DAVIES: “Some representations of Tombs from the Theban Necropolis”. *Journal of Egyptian Archaeology*, XXIV, 1938. 25–40.
- N. de G. DAVIES – A.H. GARDINER: *Seven Private Tombs at Kurnah*, Mond Excavations at Thebes II, London, The Egypt Exploration Society, 1948.
- A. DEVILLERS: “The artistic copying network around the tomb of Pahery in Elkab (EK3): A New Kingdom case study”. In G. Miniaci – J.C. Moreno García – S. Quirke – A. Stauder (szerk.): *The Arts of making in ancient Egypt: Voices, images, and objects of material producers 2000–1550 BC*, Leiden, Sidestone Press, 2018, 31–48.
- J. van DIJK: “The Symbolism of the Memphite Djed-Pillar”. *Oudheidkundige mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden*, LXVI, 1986. 7–20.
- E. DZIOBEK: „Eine Grabpyramide des frühen NR in Theben”. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo (MDAIK)*, XLV, 1989. 109–132.
- E. DZIOBEK: *Die Gräber des Vezirs User-Amun: Theben Nr. 61 und 131*, Archäologische Veröffentlichungen 84, Mainz am Rhein, Philipp von Zabern, 1994.
- Hassan EL-SAADY: *The Tomb of Amenemhab: No. 44 at Qurnah: The Tomb-chapel of a Priest carrying the sbrine of Amun*, Warminster, Aris & Phillips, 1996.
- FÁBIÁN Z.I.: “Another Pyramid of El-Khokha”. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, XLVI, 2006. 39–58.
- FÁBIÁN Z.I.: “The Artist of TT 32: *sš qd Pay?*” *Revue Roumaine d’Égyptologie*, I, 1997. 39–50.
- FÁBIÁN Z.I.: „Feltárás az El-Hoha domb déli oldalán a TT 184 számú sír (*Nefermenu*) körzetében – 2015”. *Orpheus Noster*, IX/2, 2017. 7–77.
- FÁBIÁN Z.I., „Figurális osztrakon áldozati- és bankett-jelenet ábrázolásával *Qen-Amon* thébai sírjának (TT 412) körzetéből”. *Orpheus Noster*, XII/1, 2020. 9–28.
- FÁBIÁN Z.I.: “Friezes in Post-Amarna Tombs of Thebes”. *Specimina Nova Dissertationum ex Instituto Historico Universitatis Quinque-ecclesiensis (de Iano Pannonio Nominatae)*, XIX, 2005. 31–46.

- FÁBIÁN Z.I.: “Graffiti in TT 32”. In Luft U. (szerk.): *The Intellectual Heritage of Egypt: Studies Presented to László Kákósy by Friends and Colleagues on the Occasion of His 60th Birthday*, Studia Aegyptiaca XIV, Budapest, Eötvös Loránd University, 1992, 137–156.
- FÁBIÁN Z.I.: “The Opening of the Mouth Ritual in the Theban tomb of Nefermenu (TT 184) and other post-Amarna monuments (The “El-Khokha tomb-group”)”. In Szabó Á. – Vargyas P. (szerk.): *Cultus Deorum: Studia religionum ad historiam. De oriente antiquo et regione Danuvii praehistorica: In memoriam István Tóth*. I, Budapest, 2008, 29–96.
- FÁBIÁN Z.I.: “Preliminary report on the first two seasons in Theban Tomb 184 (Nefermenu)”. *Studien zur altägyptischen Kultur*, XXIV, 1997. 81–102.
- FÁBIÁN Z.I.: “Relative chronology of TT 32 (Djehutimes), TT 183 (Nebsumenu) and TT 184 (Nefermenu)”. In M. De Meyer et al. (szerk.): *Festschrift Harco Willems*, Orientalia Loveniensia Analecta, Leuven, (kiadás alatt).
- E. FROOD – J. BAINES: *Biographical texts from Ramessid Egypt*, Writings from the ancient world 26, Atlanta, Society of Biblical Literature Press, 2007.
- T. GILLEN (szerk.): *(Re)productive traditions in ancient Egypt: Proceedings of the conference held at the University of Liège, 6th–8th February 2013*, Collection Aegyptiaca Leodiensia 10, Liège, Presses Universitaires de Liège, 2017, doi.org/10.7817/jaos.141.3.2021.revo41
- L. HABACHI – P. ANUS: *Le tombeau de Nəj à Gournet Mar’ei (N° 271)*, Mémoires publiés par les membres de l’Institut français d’archéologie orientale 97, Le Caire, Institut français d’archéologie orientale du Caire, 1977.
- E. HOFMANN: *Bilder im Wandel: Die Kunst der Ramessidischen Privatgräber*, Theben 17, Mainz am Rhein, Philipp von Zabern, 2004.
- E. HOFMANN: „Typen ramessidischer Plastik in thebanischen Privatgräbern”. In J. Assmann – E. Dziobek – H. Guksch – Fr. Kampp (szerk.): *Thebanische Beamtennekropolen: Neue Perspektiven archäologischer Forschung*, SAGA 12, Heidelberg, Heilderberger Orientalverlag, 1995, 271–279.
- R. HOLTHOER: “The Hamboula-Group Tombs at Khökha”. In *Sundries in Honour of Torgny Säve-Söderbergh*, Acta Universitatis Upsaliensis, BOREAS, XIII, 1984. 73–96.
- S. IVANOV: „The Tomb of Thay (TT 23)”. In G.A. Belova – S. Ivanov (szerk.): *Achievements and Problems of Modern Egyptology: Proceedings of the International Conference Held in Moscow on September 29–October 2, 2009*, Moscow, Russian Academy of Sciences, Center for Egyptological Studies, 2012, 157–166.
- S. IVANOV: “The tomb of Tjay (TT 23): Progress report”. *ЕГИПЕТ И СОПРЕДЕЛЬНЫЕ СТРАНЫ* 2018/2, 1–17.
- KÁKÓSY L.: “Second Preliminary Report on the Hungarian Excavation in Theban Tomb 32 (Season 1984)”. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXXVII, 1985. 295–305.

- KÁKOSY L. – BÁCS T.A. – BARTOS Z. – FÁBIÁN Z.I. – GAÁL E.: *The Mortuary Monument of Djebutyimes (TT 32)*, Studia Aegyptiaca, Series Maior I, Budapest, Archaeolingua Alapítvány, 2004, I–II.
- Fr. KAMPP: *Die thebanische Nekropole zum Wandel des Grabgedankens von der XVIII. bis zur XX. Dynastie*, I–II, Theben 13, Mainz am Rhein, Philipp von Zabern, 1996.
- Fr. KAMPP: „Vierter Vorbericht über die Arbeiten des Ägyptologischen Instituts der Universität Heidelberg in thebanischen Gräbern der Ramessidenzeit“. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo (MDAIK)*, L, 1994. 175–188.
- K.A. KITCHEN: “Aspects of Ramesside Egypt”. In W.F. Reineke (szerk.): *Acts of the First International Congress of Egyptology*, Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients 14, Berlin, Akademie Verlag, 1979, 383–389, doi.org/10.1515/9783112320785
- K.A. KITCHEN: *Pharaoh Triumphant: The Life and Times of Ramesses II*, Cairo, The American University in Cairo Press, 1982.
- K.A. KITCHEN, K.A.: *Ramesside Inscriptions Historical and Biographical*, I. Oxford, Blackwell, 1975.
- M.E. MACKAY: “The Cutting and Preparation of Tomb-Chapels in the Theban Necropolis”. *Journal of Egyptian Archaeology*, VII, 1921. 154–168.
- L. MANNICHE: “The so called scenes of daily life in the private tombs of the Eighteenth Dynasty: an overview”. In N. Strudwick – J.H. Taylor (szerk.): *The Theban Necropolis: Past, Present and Future*, London, British Museum Press, 2003, 42–45.
- G. MARTIN: *Corpus of Reliefs of the New Kingdom from the Memphite Necropolis and Lower Egypt*, London, Routledge, 1987.
- W. MURNANE: “False Doors and Cult Practices inside Luxor Temple”. In Posener-Kriéger, P. (szerk.): *Mélanges Gamal Eddin Mokhtar*, Bibliothèque d'étude 97/2, Le Caire, Institut français d'archéologie orientale du Caire, 1985, II, 135–148.
- D. POLZ – A. SEILER: *Die Pyramidenanlage des Königs Nub-Cheper-Re Intef in Dra'Abu el Naga*, ADAIK Sonderschrift 24, Mainz am Rhein, Philipp von Zabern, 2003, doi.org/10.2307/40345879.
- B. PORTER – R.L.B. MOSS: *Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs, and Paintings*, I: *The Theban Necropolis*, I, *Private Tombs*, Oxford, Griffith Institute, Ashmolean Museum, 21970.
- Mohamed SALEH: *Das Totenbuch in den thebanischen Beamtengräbern des Neuen Reiches*, *Archäologische Veröffentlichungen* 46, Mainz am Rhein, Philipp von Zabern, 1984.
- Mohamed SALEH: *Three Old Kingdom Tombs at Thebes*, *Archäologische Veröffentlichungen* 14, Mainz am Rhein, Philipp von Zabern, 1977.
- D.B. REDFORD: *Pharaonic King-Lists, Annals and Day-Books*, SSEA Publications IV, Mississauga, Benben Publications, 1986.

- SCHREIBER G.: “Reuse of New Kingdom Tombs during the Kushite/Saite Period: The Case of Theban Tomb -400-”. In E. Pischikova – J. Budka – K. Griffin (szerk.): *Thebes in the First Millennium BC: Art and Archaeology of the Kushite Period and Beyond*, GHP Egyptology 27, London, Golden House Publications, 2018, 231–244.
- SCHREIBER G – VASÁROS Zs. – ALMÁSY A.: “Ptolemaic and Roman Burials from Theban Tomb -400-”. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo*, LXIX, 2013. 187–225.
- K.C. SEELE: *The Tomb of Tjanefer at Thebes*, Oriental Institute Publications 86, Chicago, The University of Chicago Press, 1959.
- K-J. SEYFRIED: „Bemerkungen zur Erweiterung der unterirdischen Anlagen einiger Gräber des Neuen Reiches in Theben – Versuch einer Deutung”. *Annales du Service des Antiquités de l’Égypte (ASAE)*, LXXI, 1984. 229–249.
- K-J. SEYFRIED: „Dritter Vorbericht über die Arbeiten des Ägyptologischen Instituts der Universität Heidelberg in thebanischen Gräbern der Ramessidenzeit”. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo*, XLVI, 1990. 341–353.
- K-J. SEYFRIED: *Das Grab des Djebutiemhab (TT 194)*, Theben 7, Mainz am Rhein, Philipp von Zabern, 1995.
- K-J. SEYFRIED: *Das Grab des Paenkbemenu (TT 68) und die Anlage TT 227*, Theben 6, Mainz am Rhein, Philipp von Zabern, 1991.
- K-J. SEYFRIED: „Entwicklung in der Grabarchitektur des Neuen Reiches als eine weitere Quelle für theologische Konzeptionen der Ramessidenzeit”. In J. Assmann – G. Burkard – V. Davies (szerk.): *Problems and Priorities in Egyptian Archaeology*, Studies in Egyptology, London–New York, Kegan Paul, 1987, 219–253.
- K-J. SEYFRIED: „Kammern, Nischen und Passagen in Felsgräbern des Neuen Reiches”. In H. Guksch – D. Polz (szerk.): *Stationen: Beiträge zur Kulturgeschichte Ägyptens: Rainer Stadelmann gewidmet*, Mainz am Rhein, Philipp von Zabern, 1998, 387–406.
- N. STRUDWICK: “Change and Continuity at Thebes: The Private Tomb after Akhenaten”. In Ch. Eyre – A. Leahy – L. Montagno Leahy (szerk.): *The Unbroken Reed: Studies in the Culture and Heritage of Ancient Egypt in Honour of A. F. Shore*, Egypt Exploration Society, Occasional Publications 11, London, Egypt Exploration Society, 1994, 221–236.
- N. STRUDWICK – J.H. TAYLOR (szerk.): *The Theban Necropolis: Past, Present and Future*, London, British Museum Press, 2003.
- H. WILLEMS: “A Description of Egyptian Kinship Terminology of the Middle Kingdom, c. 2000–1650. B.C.” *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde*, CXXXIX, 1, 1983. 152–168.

Rezümé

A thébai ramesszida sziklasírok pontosabb datálásához nyújtanak adatokat az olyan áldozati jelenetek, amelyeken az elbunyit kap áldozatokat, tehát a halotti kultuszt ábrázolják, és a kísérszövegek a sír tulajdonosa mellett más személyeket is név szerint azonosítanak. Az El-Hoha dombon lévő, eddig is legalább közel-kortársként számon tartott három sziklasír (TT 32: Dzsebutimesz, TT 183: Nebszumenu, TT 184: Nefermenu) esetében a feltárások során immáron vizsgálható, szövegekkel kísért ábrázolások valóban pontosabb kronológiai megközelítéseket tesznek lehetővé. A három sziklasírt abból a szempontból is érdemes együttesen vizsgálni, hogy az építészeti és dekorációs programok hasonlóságai a kronológiai szempontokon túlmutatóan a motívumok, szövegek és ezek rendszerének hagyományozódása szempontjából milyen képet mutatnak.

Kulcsszavak: Egyiptom, El-Hoha, datálás, hagyomány Ramesszida sírok, TT 32: Dzsebutimesz, TT 183: Nebszumenu, TT 184: Nefermenu

Abstract

Memory and Mortuary Cult – Issues of the Relative Chronology of Some Ramesside Tombs in Thebes

In this paper, new information is offered in relation to one of the most important constituting elements of the decoration of Theban Ramesside rock-cut tombs (the so-called offering scenes) for a more precise dating of these burial monuments. In these scenes, the mortuary cult is depicted by representing the deceased person receiving offerings. The inscriptions accompanying the representations frequently identify not only the deceased but also other persons. Now, after the excavations of three tombs on El-Khokha hillock (TT32, TT183, TT184), which have been regarded as near-contemporary, the representations of the offerings and the texts make it possible to propose a more reliable chronological approach. The motives and the texts of the three tombs are worth examining together, since, besides the similarities of their architectural and decoration programs and beyond the mere chronological aspects, they can also provide further information regarding their traditions.

Keywords: Egypt, El-Khokha, chronology, dating, tradition, Ramesside tombs, TT32: Djehutimes, TT183: Nebszumenu, TT184: Nefermenu